

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χαράλαμπος Γολέμης, Καί τώρα γυφίζουμε • **Λουκία Ρίτσαρντς**, Άστερίσκοι • "Αγγελος Έλεφάντης, Γιά τίν ένημέρωση τοῦ μέλλοντος • **Σωτήρης Βανδώρος**, Πετάει ό γάιδαρος; • **Ο ΠΟΛΙΤΗΣ**, Νά σταματήσουν οι βομβαρδισμοί • **Νίκος Θεοτοκᾶς**, Ό δικαιοκός σχετικισμός τοῦ Νίκου Μουζέλη • "Αγγελος Έλεφάντης, Ή διαχρονία τῆς στρατιωτικῆς βίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ • **Γιώργος Μαργαρίτης**, Ή άπο άέρος τρομοκρατία • **Άλεξης Ήρακλείδης**, Ή μειονοτική πολιτική τῶν κρατῶν καί ἡ Έλλάδα • **Δημήτρης Καρύδας**, Σταύρος Σταυρίδης, «Οδός μονῆς κατεύδυνσης» τοῦ Β. Μπένγιαμιν • **Έπιέν Μπαλιμπάρ**, Ποιός κομμουνισμός μετά τὸν κομμουνισμό; • **Ιωάννα Νικολαΐδου**, Γιά μιά πολιτική τῆς μετάφραστης • **Άλεξης Πολίτης**, Ή δεύτερη ζωή τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν • **Κώστας Σταμάτης**, «Τό φύλο τῶν δικαιωμάτων» • **Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη**, Έρωτικές ἀντινομίες τῆς ἀρχαιότητας • **Θανάσης Κωσταβάρας**, Ό ποιητής μέσα στὴν ιστορία • **Γιάννης Κουβαρᾶς**, • Καθάφη ἀφή καί δέος • **Κώστας Βούλγαρης**, Άπο τίς τελευταῖες ἐκδόσεις

Μνημαία Έπιδεώρηση • Μάιος 1999 • τεῦχος 64 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 1999
τεύχος 64 • δρχ. 1000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλαδα

Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανωσιμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Εύρωπη

Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146
άριθ. λογ. 403988-23

η
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέρκυρας 2 Αθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτυπωση: Άφοι Χρυσοχοΐ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Χαράλαμπος Γολέμης, Και τώρα ψηφίζουμε	5
Λουκία Ρίτσαρντς, Άστερίσκοι	7
Άγγελος Έλεφάντης, Γιά την ένημέρωση του μέλλοντος	9
Σωτήρης Βανδώρος, Πετάει δ γάϊδαρος;	12

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, Νά σταματήσουν οι βομβαρδισμοί .....

Νίκος Θεοτοκᾶς, Ό δικανικός σχετικισμός τού Νίκου Μουζέλη	15
--	----

Άγγελος Έλεφάντης, Ή διαχρονία της στρατιωτικής βίας και του καπιταλισμού	19
--	----

Γιώργος Μαργαρίτης, Ή από άρεος τρομοκρατία	22
---	----

Άλεξης Ηρακλείδης, Ή μειονοτική πολιτική των κρατών και η Έλλαδα	24
---	----

Δημήτρης Καρδύδας, Σταύρος Σταυρίδης, «Οδός μονῆς κατεύθυνσης» τού Β. Μπένγιαμιν	27
---	----

Έπιεν Μπαλιμπάρ, Ποιός κομμουνισμός μετά τόν κομμουνισμό;	34
--	----

Ιωάννα Νικολαΐδου, Γιά μιά πολιτική της μετάφρασης	40
---	----

Άλεξης Πολίτης, Ή δεύτερη ζωή των δημοτικών τραγουδιών	45
---	----

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Σταμάτης, «Τό φύλο των δικαιωμάτων».....	51
---	----

Άριάδην Γκάρτζιου - Τάττη, Έρωτικές άντινομίες της άρχαιότητας	55
---	----

Θανάσης Κωσταβάρας, Ό ποιητής μέσα στήν Ιστορία	57
--	----

Γιάννης Κουβαράς, Καβάφη άφη και δέος	61
---	----

Κώστας Βούλγαρης, Άπο τίς τελευταίες έκδοσεις	62
---	----

ΠΟΙΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ, ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ;

τοῦ Έτιέν Μπαλιμπάρ

ιάλεξα αύτό το θέμα γιά τρεῖς λόγους, στενά συνδεδεμένους μεταξύ τους:

1. Κατ' ἀρχάς, ἔχω συνεχῶς τήν ἐντύπωση δι τοῦ νέες ἀναγνώσεις τοῦ Μάρκου πού μᾶς προτείνονται, μέ εἰλάχιστες ἔξαιρέσεις, περιστρέφονται μᾶλλον γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ «σοσιαλισμοῦ» παρά γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ «κομμουνισμοῦ», λέσ καὶ δ Μάρκος εἰλέ γράψει ὅχι ἔνα Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος ἀλλά ἔνα Μανιφέστο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος! Ὡς ἐκ τούτου, συμπεραίνω δι τι, λογικά καὶ ίστορικά, ἡ συνάρθρωση αὐτῶν τῶν δύο ὅρων συνιστᾶ μιά κεντρική δυσκολία πού θά ἔπειτε νά διποσαφηνίσουμε.

2. Κατά δεύτερο λόγο καλούμαστε νά ἀξιολογήσουμε τή σημασία μᾶς ἔπειτείου (καὶ θά μπορούσαμε ἐδῶ νά ἀναλογισθούμε μιά δλόκληρη σειρά ἔπειτείων, ἀπό τό 1818, ἡμερομηνία γέννησης τοῦ Μάρκου, μέχρι τό 1988-99, δταν ἀρχίζει ἡ τελεκή κρίση τοῦ σοσιαλιστικοῦ συστήματος στήν Ανατολική Εύρωπη, καὶ, περνώντας ἀπό τό 1848, ἡμερομηνία δημοσίευσης τοῦ Μανιφέστου, φτάνοντας στό 1898 —πρώτη μεγάλη «κρίση τοῦ μαρξισμοῦ», ἐπαύριο τοῦ θανάτου τοῦ Ενγκελεσ—, στό 1918, στό 1848, 1968 κλπ.). Θά ὑπενθυμίσω δι τό περιοδικό *Manifesto* διοργάνωσε στή Βενετία πρίν ἀπό είκοσι χρόνια ἀκριβῶς ἔνα συμπόσιο πού δέν ἔμεινε χωρίς ἀνταπόκριση, πάνω στό θέμα «Ἐξουσία καὶ ὀντιπολίτευση στίς μετεπαναστατικές κοινωνίες». Ἡδη τότε κεντρική ήταν ἡ ἰδέα ἐνός τετελεσμένου γεγονότος ἀπό τό δρόπο θά ἔπειτε νά ἔξαχθοῦν μαθήματα. Δέν ἔμουαζε, ὠστόσο, ἀσύμβατη ἡ ἰδέα αὐτή μέ τήν ὑπόθεση μᾶς ἀναγέννησης τοῦ μαρξισμοῦ, ἀρκεῖ νά ἀποδεικνύταν ἴκανός νά στοχαστεῖ σέ βάθος τίς αἰτίες καὶ τούς τρόπους μέ τούς δρόπους ἐμφανίστηκε ἡ κρίση τοῦ (δ' Άλτουσέρο ἰδιαίτερα ἔδωσε ἔνα πανόραμα αὐτῆς τής ἰδέας ἡ αὐτῆς τής εὐχῆς).

3. Ὡστόσο ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ (πού στήν πραγματικότητα ήταν μά νέα κρίση ἡ ἡ τελευταία κατά χρονολογική σειρά) θά ἀκδάλλει σέ δυό προφάνειες, πού καιρός είναι νά ὑπολογίσουμε πλήρως τίς συνέπειές τους: ἀπό τή μιά πλευρά, κάθε ἰδέα «ἐναλλακτικῆς λύσης στόν καπιταλισμό» προϋποθέτει δι τά ύπαρξει ἔπειτεραίσια μᾶς ἐναλλακτικῆς λύσης στήν ἐναλλακτική λύση τοῦ μαρξισμοῦ νά ἔρμηνεσι τή «λογική» τής ίστορίας, τής δρόπους δ' ἰδίως καὶ ἡ κρίτικη του ήταν προϊόντα τής. Πράγμα πού θά ἀπέδιδα μέ δυό λόγια: δέν ὑπάρχει μεταμαρξισμός (διακριτός ἀπό μιάν ἐπανάληψή του ἡ μιάν

ἀπάρνησή του) χωρίς κρίτική τῆς καταστροφῆς τοῦ μαρξισμοῦ. Ἐκατόν πενήντα χρόνια μετά τή δημοσίευση τοῦ Μανιφέστου τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος αὐτή ἡ κρίτική ἀποτελεῖ τήν ἀπόλυτη συνθήκη τῆς δρομολόγησης τῶν ἀναλύσεών του.

Ἡ καταστροφή τοῦ μαρξισμοῦ μᾶς ἐπιβάλλει πρίν ἀπ' ὅλα νά δηνατρέψουμε τήν ἔξελικτική δραστική (πού στόν Μάρκος συγχέεται πρακτικά μέ μιά δραστική «ἐπιστημονική») σχετικά μέ τήν ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τήν ἰδιαίτερη ίστορική του δύναμη. Στό ἐπίκεντρο τοῦ «μαρξισμοῦ» τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα δρίσκουμε τή στενότατη διασύνδεση τῶν ἐννοιῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ. Είναι ἀλήθεια δι τοῦ Μάρκου ἐπήρε τίς ἀποστάσεις του ἀπό τόν «σοσιαλισμό» τῆς ἐποχῆς του, αὐτοδηλούμενος ώς «κομμουνιστής», πράγμα πού δέν είναι τυχαῖο. Ὡστόσο δ' δρός αὐτός εἰσηγήθε ὀνταντίστρεπτα μέσα στόν μαρξισμό, δροια κι ἄν ήταν ἡ ποικιλία τῶν σχολῶν του, καὶ ἔγινε ἀξεδιάλυτο στοιχεῖο του.

Ἐκτοτε δι σοσιαλισμός θά ἐκληφθεῖ ώς δυνάμει κομμουνισμός, ἐνῶ δι κομμουνισμός θά λογίζεται ώς ἡ ἀπόληξη καὶ ἡ τελειοποίηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Αὐτή ἡ τελεολογική διαμερισματοποίηση σοσιαλισμοῦ - κομμουνισμοῦ (μέ τίς κατηγορίες καὶ τίς ἐναλλακτικές λύσεις πού συνεπάγεται, δπως «τελικός σκοπός» καὶ «κίνημα», μορφές καὶ ἐνδιάμεσα στάδια, συνέχεια καὶ ἀσυνέχεια κλπ.), μέσα στήν κλασική μαρξιστική προοπτική δέν ἀποτελεῖ παρά ἔνα δλον μέ τή θεμελειώδη ἰδέα τῆς ίστορικῆς μετάβασης. Καὶ βαθύτερα, ἡ ἰδέα αὐτή τῆς τελεολογικῆς συνάφειας σοσιαλισμοῦ - κομμουνισμοῦ καὶ τῆς ίστορικῆς μετάβασης ἀποτελεῖ ἔνα δλον μέ τήν ἰδέα δι τοῦ κομμουνισμοῦ είναι δ σκοπός τῆς ίστορίας, διότι ἀποτελεῖ τήν ἐνύπαρκτη «μορφή» τῆς σοσιαλιστικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης στόν καπιταλισμό καὶ στόν δικό του τρόπο ὀντάπτησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικότητας. Ἀντίστοιχα, αὐτό σημαίνει ότι ἡ ὀντάπτηση τοῦ καπιταλισμοῦ είναι ἡ ἀναγκαία συνθήκη γιά τήν ἐμφάνιση στήν ίστορία ἐνός κομμουνισμοῦ ώς «πραγματικοῦ» κινήματος, μή ούτοπικοῦ.

Ο καπιταλισμός, πράγματι, κοινωνικοποιεῖ τίς παραγωγικές δυνάμεις —κατά κυριολεξία, ἐπικεντρώνεται στήν παραγωγικότητα τοῦ ἐργαζόμενου ὀντόρωπου— καὶ ἔτσι διδηγεῖ σέ ἔνα σημεῖο ἀναστροφῆς. Ἡ ἀκόμη καλύτερα (σέ μιά περισσότερο διαλεκτική αὐτόληψη) συνεπάγεται διαρκῶς μάπαλη κοι-

νωνικῶν τάσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνικοποίησης πού ίπποτάσσει τήν ἐργατική δύναμη και ἐναλλακτικῆς κοινωνικοποίησης, «σοσιαλιστικῆς», πού τήν ἀπελευθερώνει. Ό κομμουνισμός μπορεῖ ἔτοι νά ἐμφανίζεται ως ἀναγκαία δργάνωση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, και ἡ ἀνθρώπινη παραγωγή κότητα ως τρόπος παραγωγῆς ἀντιτιθέμενος ἀπό τήν ἰδια τήν ἀρχή στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Ή ἐνδογενής αὐτή ἀντίφαση ὑπερβαίνεται, και ἡ κοινωνικοποίησης τῆς ὅποιας είναι δ φορέας ἔξυψωνται στό ἐπίπεδο ἐνός τρόπου ζωῆς ἀπό κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀτόμων.²

‘Απ’ αὐτήν τήν κεντρική ἰδέα ἀπορρέει ἀμεσα ἡ ἀναπαράσταση τοῦ «προλεταριοποιημένου» ἐργάτη ως ἓποκειμένου και ἀντικειμένου τῆς διαδικασίας τῆς μετάβασης ἀπό μιά ἴστορία πού οἱ ἀνθρώποι τήν ὑφίστανται σε μιά ἴστορία πού κυριαρχεῖται ἀπό τήν ἀνθρωπότητα (τήν ὅποια δ Λούκατς ἀνέπτυξε μιάν ἀντηρότητα χωρίς προηγούμενο).’ Από ἐδῶ ἀπορρέει ἡ θέση για τήν ἴστορική τοῦ προλεταριάτου. Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἰδέα πρέπει στό ἔχεις νά τή σχετικοποιήσουμε ἐκ βάθρων. Πρόκειται για μιά ἀποδόμηση πού μον φαίνεται ως ἐκ τῶν ὀντού ἀνευ συνθήκη δχι μόνον γιά τίς ἀνάγκες μιᾶς θεωρητικῆς ἀναδόμησης ἀλλά και γιά τή θεωρητική και πολιτική χρήση τοῦ μαρξισμού, δημοσδήποτε και νά είναι.

Τί πάει νά πάει νά πεῖ «σχετικοποίηση»; Κατά τή γνώμη μου δέν σημαίνει ὅτι αὐτή ἡ ἰδέα είναι, ἀπλά και ἀπροσχημάτιστα, «λάθος» ή στερημένη κάθε σημασίας. Σημαίνει, ἀντίθετα, και κατ’ ἀρχήν, ὅτι ὑπάρχουν ἡ ὑπῆρξαν και ἄλλες μορφές και ἄλλες ἀντιλήψεις τοῦ κομμουνισμοῦ. ‘Ο μαρξικός κομμουνισμός («σοσιαλιστικός», «προλεταριακός») δέν είναι παρά μία ἀπ’ αὐτές, και ὅτι αὐτή ἡ μορφή ἀντιστοιχεῖ σε καθορισμένες ἴστορικές και κοινωνικές συνθήκες. ‘Η ἡγεμονία του στό κίνημα πού ἀμφισβήτη τήν ἰσχύουσα τάχη κυριαρχίας, ἀκόμη κι ὅταν διαθέτει δίζες και προεκτάσεις, δέν ἰσχύει παρά μόνον γιά ἔνα δρισμένο τμῆμα τοῦ 19ου και τοῦ 20ου αἰώνα. Και τίθεται εὐθέως τό ἐρώτημα διν, ἔξω ἀπ’ αὐτές τίς συνθήκες, δ μαρξισμός δέν είναι καταδικασμένος νά ἀποσυντεθεῖ ἀναντίστρεπτα σε διάφορα ἐπεργογενή στοιχεῖα.

Θά ὑποστηρίξω, λοιπόν, τήν ἀκόλουθη ἰδέα. Δέν διαθέτουμε *a priori* κανένα κριτήριο, μεταυτορικό ή μεταδομικό, πού θά μᾶς ἐπέτρεπε νά ἀποφασίσουμε ούτε ὅτι ἡ μαρξική είκόνα τοῦ κομμουνισμοῦ είναι ἡ μόνη ἀληθής (ἢ ὅτι συνιστά τήν ἀλήθεια τῶν προηγουμένων της, τήν ὑπέρτατη εἰκόνα) οὔτε, ἀντίθετως, ὅτι οἱ παλαιότερες μορφές κομμουνισμοῦ ἀντιπροσωπεύουν μιά «օύσία», πού δῆθεν δ μαρξισμός ἀπέκρινε και παραγνώρισε. Πρέπει νά ἐπισημάνουμε ἔνα διφορούμενο τῆς ἰδέας και τῆς λέξης τοῦ «κομμουνισμοῦ». ‘Αν μποροῦμε νά δεχθοῦμε ὅτι δ δρος αὐτός ἐμπεριέχει ἔνα σημασιολογικό ἐπαναληπτικό πυρήνα, ἡ, διως προτάθηκε ἀλλοτε, ἔνα πυρήνα «ἀμετάβλητο», πρέπει ὠστόσο πάραντα νά συνομολογήσουμε διτι αὐτό τό ἀμετάβλητο δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τίς ἀκατάπαυστες μεταβολές του πού μπορεῖ νά φτάσουν μέχρι τήν ἀνατροπή ούσιων ἀνθρωπολογικῶν και πολιτικῶν χαρακτηριστικῶν. ‘Ο κομμουνισμός, τόν ὅποιο μποροῦμε νά ἀναπαραστήσουμε ως τήν ἀνεξάντλητη ἀνανέωση, τήν ἐμμονή σε νέες πάντοτε συνθήκες ως τό ἀντίθετο τῆς ἐπίσημης ἴστορίας και τῶν κρατῶν,⁴ δέν διαθέτει κανένα θετικό σταθερό περιεχόμενο, ἐγγράψμο σε μιά μοναδική μορφή (είτε τήν φανταζόμαστε κατά τόν τρόπο τοῦ Μπένγκαμιν ως μιά «ίστορία τῶν ήττημένων», είτε μέ τόν τρόπο τοῦ Νέγκρι ως μιά δύναμη τῆς «ἐναλλακτικῆς λύσης» σε σχέση με τή νεωτερικότητα τῆς κάθε ἐποχῆς).

Σέ ἄλλες περιπτώσεις είλα ἥδη τήν εύκαιρια νά σημειώσω μερικές ἀπό τίς εἰκόνες αὐτοῦ τοῦ χωρίς μόνιμη ταυτότητα κομμουνισμοῦ.

1. ‘Ο κομμουνισμός τῶν fraticelli ἡ τοῦ ριζοσπαστικοῦ φραγμοκανισμοῦ πού ἐδράζεται στή σύζευξη τῶν ἐννοιῶν τῆς φτώχειας (θεωρούμενης ὡς μιᾶς θετικῆς δξίας ἡ ἀνατροπή τῆς ἀρνητικής σε θετικότητα), και τῆς ἀδελφότητας (ἐκτεινόμενης πέραν τῶν δρίων τῆς ἀνθρωπινῆς ἀτομικότητας, ἡ με μή «ἀνθρωπιστικό» τρόπο, στήν «κοινότητα» τῶν ἀνθρωπίνων ὑπάρχειν). ‘Ο περί ού δ λόγος κομμουνισμός δέν ἀποσκοπεῖ στήν «ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν», σύμφωνα με τήν περιφημή οήση τοῦ Μάρξ πού προϋποθέτει δλη τήν ἀνθρωπολογία τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῆς φύσης ἀπό τόν ἀνθρωπο (κληρονομημένη ἀπό τόν Λόκο και τόν Σμίθ), ἀλλά τήν ἀποιδιοποίηση τοῦ ἀνθρωπού (ἢ τήν ἀπελευθέρωσή του σε σχέση με τή λογική τοῦ «ἴδιου» και τῆς ἰδιοκτησίας, δπως και τής ταυτότητας πού ἀπορρέει ἀπ’ αὐτές). Βρίσκουμε σήμερα ἀρκετά σαφεῖς οίκολογικούς τονισμούς ἡ φιλοσοφικότερονς στήσ θεωρητικοποιήσεις τοῦ Z.K. Νανού (ἢ «ἄερη κοινωνία»)⁵ και τόν Z. Ντεριντά (βλ. Τά φαντάσματα τοῦ Μάρξ και γενικῶς τή «μεσσιανική» θεματική τῆς ἀπαλλοτρίωσης).

2. Τόν κομμουνισμό πού θά μπορούσαμε νά τόν δνομάσουμε, χωρίς καμία ὑποτιμητική ἀπόχρωση, «ἀστικό», με τήν ἔννοια ὅτι δ ἀστός είναι δ ἐλεύθερος πολίτης τῶν σύγχρονων πόλεων: κομμουνισμός τῆς κοινότητας τῶν πολιτῶν ἡ τῆς ισότητας τῶν συνθηκῶν ως προϋποτιθέμενο και δ σκοπός τῆς ἀστικῆς ἐλεύθερίας και τῆς «δημόσιας ζωῆς», κομμουνισμός ούμανιστικός τοῦ ὅποιουν ἡ ἰδέα ἀναπτύσσεται ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἀγώνων τοῦ μικροκοσμάκη (popolo minuto) τῶν ἵταλικῶν πόλεων μέχρι τόν Γκόντουν, τόν Μπαμπέρ και τόν Μπλανκί, περονάντας ἀπό τό Κίνημα τῶν Diggers και τῶν Levellers μέσα στήν ἀγγλική ἐπανάσταση⁷ και τόν ὅποιουν ἡ βαθύτατη πολιτική ἔμπνευση είναι ἀκόμη σήμερα ἀναγνωρίσιμη στόν ριζοσπαστικό ρουσισμό μερικῶν κειμένων τοῦ νεαροῦ Μάρξ πού θεωρητικοποιούσε τή «διαρκή ἐπανάσταση» ἐνάντια στό ἀντιτροσωπευτικό κράτος.

3. ‘Ο σοσιαλιστικός ἡ «προλεταριακός» κομμουνισμός πού συγχροτεῖται στή διάρκεια τῆς Βιομηχανικῆς Έπανάστασης, και τῆς δοποίας δ Μάρξ θά προτείνει τή θεωρητικοποίηση στό Μανιφέστο τοῦ 1848. ‘Η θεμελιώδης ἰδέα αὐτοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ ἐνός νέου είδους συνίσταται στό ὅτι δ καπιταλισμός, πού γενίκευσε τήν κυριαρχία τῆς μορφῆς - ἀξία μέχρι τοῦ νά συμπεριλάβει σ’ αὐτήν τή χρήση και τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐκβάλλει στήν κοινωνική δργάνωση τῆς ἐργασίας στό ἐπίπεδο τῆς ἐπιχείρησης δπως στό συνολικό ἐπίπεδο (ώς τάση παγκόσμια, πράγμα πού κάνει τόν Μάρξ ἔναν ἀπό τούς πρώτους θεωρητικούς τῆς «παγκοσμωποίησης»). ‘Ετοι δ καπιταλισμός ἀποβάίνει τό ιστορικό πλαίσιο στό δοποίο ἀποκρυπταλλώνεται δ ἀνταγωνισμός μεταξύ ἀποξένωσης και ἀνάπτυξης τῆς ἐν κοινῷ μπαρξίης (Geineinwesen), μεταξύ καταπίεσης και χειραφέτησης: δ κομμουνισμός λογίζεται ως ἐπανιδιοποίηση τοῦ προϊόντος και τῶν ἰδιων τῶν παραγωγῶν δυνάμεων, ἐναλλακτική λύση στήν ἐμπορευματική κοινωνικοποίηση, μετάβαση ἀπό τήν ἀσυνείδητη στήν ἐνσυνείδητη δργάνωση.

4. ‘Αναπόφευκτα, λοιπόν, θέτουμε τό ἐρώτημα: Μποροῦμε νά διανοηθοῦμε ἀλλες μορφές «κομμουνισμοῦ» πού ἵσως ἔχουν ἥδη ξεπροδάλει γύρω μας; ‘Οχι τόσο κομμουνισμούς τοῦ γίγνεσθαι, πού ἀνα-

δεικνύουν μορφές «έναλλακτικές» της ίστορίας και πού δ Μάρξ δένείχε διαχίνει, ίσως γιατί ή πρωτοτυπία τους δένήταν άκομη διαχριτή.

Γιά νά προσπαθήσουμε νά τούς πιστοποιήσουμε δφείλουμε νά ξεκινήσουμε από τήν ίδέα μᾶς άμεταβλητήτας χωρίς ταυτότητα, τής δποίας δ «κομμουνισμός» τού Μάρξ δέν θά ήταν παρά μιά έκδοχή μεταξύ άλλων. Θά θεωρήσω, λοιπόν, δτι κάθε ίστορική άντιληψη τού κομμουνισμού φαίνεται δτι σκοπεύει τήν υπέρβαση τής άντιθεσης μεταξύ άτομικου και κοινωνικοποίησης. Βαθύτερα άκομη, φαίνεται δτι προσπαθεῖ νά αναιρέσει τήν άντιθεση μεταξύ άτομου και κοινωνίας, πού δέν είναι μόνον μεταφυσική άφαίρεση, άλλα έπισης μιά ίστορική θεσμική πραγματικότητα.

Αντή είναι ή ίδέα πού δ Μάρξ —άπο τή Γερμανική Ιδεολγία ώς τά Grundisse και τό Κεφάλαιο— φαίνεται δτι άκολούθησε μέ έμμονή. Οι διατυπώσεις του για τόν συνεταιρισμό τών παραγωγών και τήν άνασύνθεση τής κατακερματισμένης έργατικής δύναμης έξαιτίας τού καταμερισμού τής έργασίας, ίδες προερχόμενες από ένα δλόκηρο έργο κριτικής πάνω στήν οίκονομία και τόν σοσιαλισμό τού καιρού του, έκφραζουν και άποκρύπτουν ταυτόχρονα τήν έν λόγω κεντρική ίδέα. Αυτός είναι έτισης δ λόγος γιά τόν δποίο δ κομμουνισμός τού Μάρξ ποτέ δέν πέτυχε νά έγκατασταθεί μέ μόνιμο τρόπο στό χώρο τής πολιτικής: είτε στέκειέντευθεν πρός τή μεριά τής «κοινωνικής έπανάστασης» πού θά σημάδενε τό τέλος τής πολιτικής είτε έκβάλλει έκείθεν σέ μιά ήθική ή μεταπολιτική τής «βασιλείας τής έλευθερίας».

Θά πρέπει νά άντιμετωπίσουμε τήν καταστατική δυσουμετρία τής έννοιας τού κομμουνισμού, έγγεραμένης άλλωστε στό ίδιο τό ζνομά του, δποί ή ίδέα τής υπέρβασης τής άντιθετικότητας μεταξύ άτομικότητας και κοινότητας, κατά κάποιο τρόπο, ήδη άναιρεταί πρός δφείλος τού «κοινωνικού», τού «κοινού». Αυτό άκριδώς είναι πού δέν σταματά νά τροφοδοτεί μιά έρμηνεία τού κομμουνισμού ώς κοινοτιστικής ίδεολογίας, ίδιαίτερα στή σύγχρονη έποχή μέσα στήν παράδοση τού άντι-άτομικιστικού ρομαντισμού ώς άντιδραση στόν κτητικό και έμπορευματικό άτομικισμό, στήν «άφαίρεση τής άτομικότητας». Αυτή ή έρμηνεία δέν είναι χωρίς συνέπειες. Δέν πρέπει, δμως, νά μᾶς κάνει νά ξεχνούμε δτι τό κίνημα σκέψης πού χαρακτηρίζει τά έργα τού Μάρξ είναι, άκριδώς, νά κάνει ένα δῆμα περισσότερο ώστε νά μήν παραμένει στό έπιπτεδο τής έπαναεπιθεβαίωσης τής κοινότητας, τού στοιχείου νά - είμαστε - έν κοινωνία, ή σέ κατάσταση διυποκειμενικότητας πού κανείς καταμερισμός έργασίας, καμιά «διαδικασία άφαίρεσης» τής άτομικότητας δέν μπορεῖ νά άναιρεσει δλόκηρωτικά: πέρα από αυτή τήν κριτική τού «άφηρημένου» άτομικισμού τό ζήτημα είναι πάντοτε πῶς μπορεῖ νά άνασυντίθεται ή άτομικότητα μέσα από μιά άνεναη άναπτυξη τής μοναδικότητάς της, πού άκριδώς θά καθιστούσε άναγκαιο τό - νά - είμαστε - σέ κοινότητα. Είναι λοιπόν άναγκαιο νά σκεφθεῖ κανείς δτι δ κομμουνισμός δριακά είναι έπισης άτομικισμός (και κατά μιά έννοια είμαστε καταδικασμένοι σέ μιά άντιληψη άρνητική: δέν υπάρχει ούτε κομμουνισμός ούτε άτομικισμός, οί ίδνομασίες αυτές δέν είναι παρά άφαίρεσεις και προσεγγίσεις σχετικές σέ καθορισμένα συμφραζόμενα).¹⁰

Πρέπει, λοιπόν, στό σημείο αυτό ν' άρχισει μιά έρευνα πιό συγκεκριμένη γιά νά έξεταστε δ τρόπος μέ τόν δποίο έκείνη ή προοληματική «άμεταβλητότητα» πραγματώθηκε και μετασχηματίστηκε στήσ διάφορες είκόνες τού κομμουνισμού τίς δ-

ποίες ήταν ινίχθηκα. Χωρίς νά δεσμεύομαι θά ξαναπά δτι δέν έχουμε κανένα λόγο νά δεδαιώσουμε δτι κάποια άπ' αύτές τίς άντιληψεις έλλυσε τό πρόσβλημα, είτε πρόκειται γιά τόν φραγκισκανισμό πού θεμελιώνεται πάνω στήν άποιδιοπόηση ή τήν έπαναστατική άντιληψη, τή θεμελιωμένη πάνω στήν έλευθεριούστητα, είτε τή μαρξιστική, τή θεμελιωμένη πάνω στήν έπανιδιοπόηση τής έργατικής δύναμης. Τό δλιγότερο, διατήρησαν τό άνοιγμα διατυπώνοντάς το συνεχώς μέ βάση νέους δρισμούς τού «άτόμου» και τού «κοινού». Γιά νά συμπεράνω προσωρινά θά ηθελα νά προσάλω μιά έπιχειρηματολογία κατάλληλη νά συγκεκριμενοποίησε τήν ίδέα ένος άλλου κομμουνισμού, ματαμαρξικού ή μη-μαρξικού.

Άναμφίβολα, πρέπει και πάλι νά πάρει κανείς κάποιες προφύλαξεις. Τό νά μιλάμε γιά κομμουνισμούς έν τώ γίγνεσθαι, άνεπαίσθητους άκομη, δέν σημαίνει δτι τοποθετούμαστε έξω από τίς άντιφάσεις τού παρόντος ή τών διαδικασιών άντιστασης στήν καταπίεση και άγώνα πού συνδυάζονται μέ σύγχρονες άναπτυξεις τού καπιταλισμού. Άλλα αυτό σημαίνει δτι στή διάρκεια άκριδώς μιᾶς τέτοιας περιγραφής, προσπαθούμε νά διατηρήσουμε άνοιχτο ένα διπλό έρωτημα:

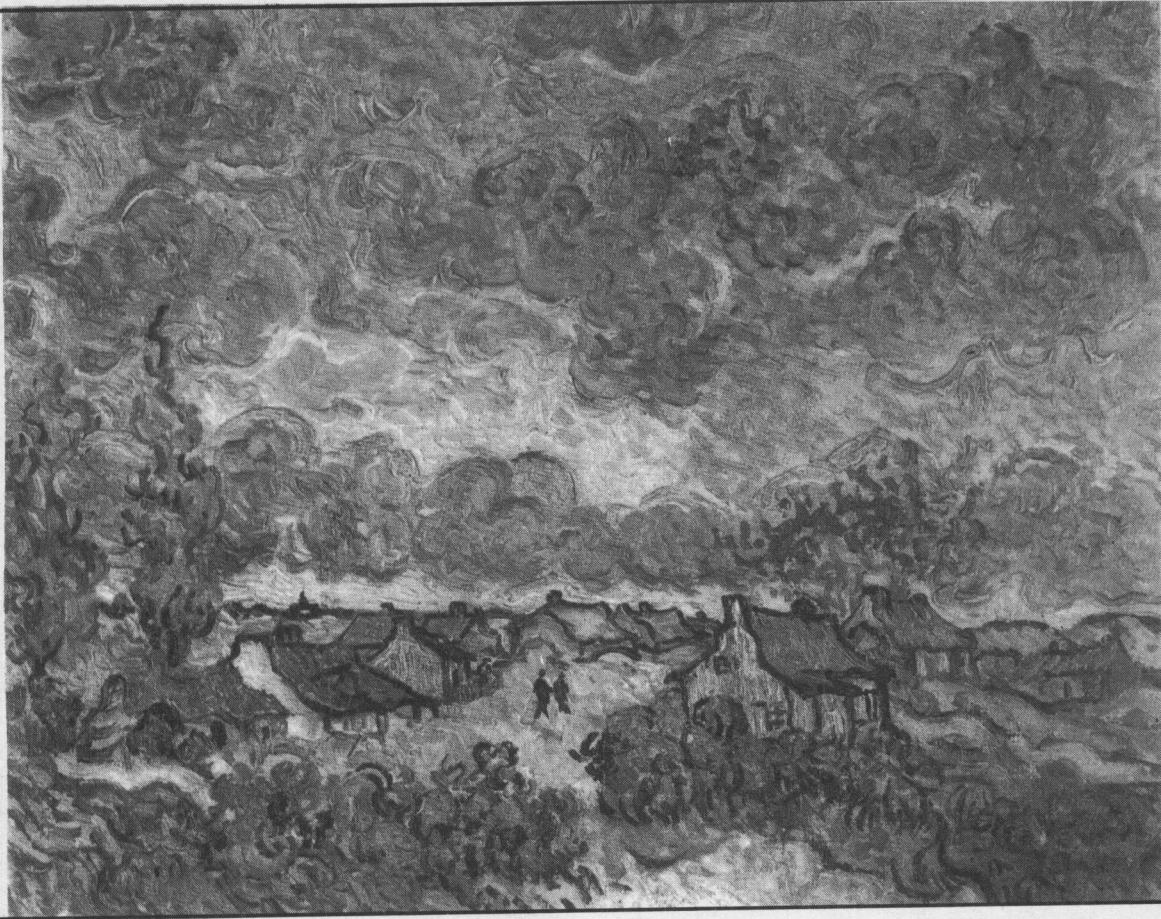
— Άπο τή μιά πλευρά, μέχρι πιό σημείο οί άντιφάσεις γιά τίς δποίες διμιούμε μπροστήν νά έξετασθούν ώς άναπτυξεις τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θεμελιωμένου πάνω στήν έκμετάλλευση τής μισθωτής έργατικής δύναμης και τού «κοινωνικού σχηματισμού» πού τού παρέχει τίς συνθήκες άναπαραγωγής;

Σέ ποιό βαθμό, άντιθετα, οί έν λόγω άντιφάσεις μιᾶς ύποχρεώνουν νά άντιμετωπίζουμε ένα φαινόμενο όπως δ «μετακαπιταλισμός» (πού, δεδαιώς, ένσωματώνει τούς ούσιαστικούς μηχανισμούς), γιά παράδειγμα σάν ένα μετα-καπιταλιστικό στάδιο τής έμπορευματικής οίκονομίας;

— Άπο τήν άλλη πλευρά μέχρι ποίου σημείου ή ίδέα μιᾶς έναλλακτικής σοσιαλιστικής λύσης μέ κυριαρχία τής γενικευμένης άγορας από τόν καπιταλισμό είναι έγκυρη γιά ν' άνοιξουν προοπτικές γιά ένα κομμουνιστικό κίνημα μέσα στήσ σημερινές συνθήκες και νά διατυπώσει τήν προοληματική;

Τά έρωτήματα αυτά μιᾶς δδηγούν νά συγκεκριμενοποίησουμε κάπως περισσότερο δσα έννοούμε μέ τό διφορούμενο τής ίδεας τού κομμουνισμού: κάθε ίστορική άντιληψη είναι δεδαια μιά μοναδική άνακαλύψη πού δρίσκει νέα σημεία άγκυρωσης μέσα στήν άνθρωπην έμπειρια (τής ζωής, τού πολιτικού λόγου, τής έργασίας και τής παραγωγής) κι ώστόσο δθά ήταν παράλογο ν' άγνοησει κανείς δλα δσα ή έμπειρια τής σκέψης και τής πρακτικής τού «κομμουνισμού» μεταβιβάζουν στήσ έπιμενες γενιές, ώστε έν άναγκη νά άναδιατυπωθεί. Θά ηθελα νά τό δποδείξω πάνω σέ δύο κρίσιμα σημεία: τό ζήτημα τού διεθνισμού και τών άνθρωπολογικών διαφορών.

Άναμφίβολα, τό ζήτημα ένός «μετα-μαρξικού κομμουνισμού» τίθεται σημερα μέ τόν πιό άμεσο τρόπο σέ σχέση μέ τόν διεθνισμό. Φαίνεται, πράγματι, δτι δ διεθνισμός ήταν ή πιό ούτοπη άποψη από αυτή τήν «άντι-ούτοπία» πού θέλησε νά είναι δ μαρξικός κομμουνισμός: ή ίστορια τόν έκανε κομμάτια (μέ τή διάλυση τής Α' Διεθνούς, άργότερα τήν άδυναμία τής Β' Διεθνούς νά ένώσει τό εύδρωπαϊκό προλεταριάτο έναντια στόν πόλεμο και έν τέλει μέ τόν θρίαμβο τού έθνικισμού κάτω από τό δνομα τού «σοσιαλισμού σέ μιά μόνο χώρα» και τής «ύπεράσπισης τού σοσιαλισμού»). Στό φῶς αυτών τών γεγονότων, τά περιλάλητα χωρία τού Μανιφέστου πού προσκαλούσαν τούς προλετέρους νά έπιδείξουν άδιαφορία απένα-

ντι στήν ίδέα τῆς πατρίδας και νά προσδάλουν τή φυσική τους ἀλληλεγγύη μέ τούς προλετάριους πέρα ἀπό τά σύνορα ἐμφανίζονται σήμερα στήν καλύτερη περίπτωση ὡς ἀφέλειες, και μᾶλλον ὡς τεκμήριο μιᾶς βαθιᾶς παραγνώρισης τῶν δυνάμεων πού δροῦν στήν «πραγματική σκηνή τῆς ιστορίας». Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἡ ιστορία τοῦ ὑπαρκτοῦ κομμουνισμοῦ ὅχι μόνον δέν διευθέτησε τίποτε, δέν δημιούργησε τίς συνθῆκες γιά ἔναν μαξικό ἀγώνα ἐνάντια στόν θενικισμό και τό ρατσισμό ἀλλά κατέληξε σέ ἐπιδεινωμένες μορφές ἐθνοταυτοτικῶν παθῶν και «ἐθνοκαθάρσεων». Βαρδαρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ κι ὅχι μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς ἀποικιοκρατίας, τοῦ ἴμπεριαλισμοῦ μέ τήν δόπια πρέπει ἐπίσης νά ἀναμετρηθοῦμε σήμερα.

Ἀπό μιά ἄλλη ἄποψη, ὥστόσο, δὲν λόγω διεθνισμός, πού κατανικήθηκε ταχύτατα, παρέμεινε ὡς σημεῖο τιμῆς και καρδιά τῆς «ἐπαναστατικῆς συνείδησης» πολλῶν ἀγωνιστῶν στό πλαίσιο τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, κι ὡς τέτοιος ἔπαιξε ἔνα ρόλο καθόλου εὐκαταφρόνητο στούς μεγάλους ἀγῶνες τοῦ αἰώνα, ἀπό τήν ἀντιφασιστική ἀντίσταση ὡς τίς ἀντιαποικιοκρατικές κινητοποιήσεις, ὡς και μέσα στίς ἀπόπειρες «ἐπανάστασης μέσα στήν ἐπανάσταση» ἡ ἐσωτερικῆς κοιτικῆς πρόστι σοσιαλιστική ἐμπειρία, σέ ἀντίθεση πρός τόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό.¹¹ Είμαι πεπεισμένο ὅτι σήμερα προεκτείνεται (μέσα ἀπό συγκεκριμένες ἀτομικές τροχιές) μέσα σέ μιά ὁρισμένη

ἴκανότητα ἐπικοινωνίας τῶν ἀντιστάσεων και τῶν κινημάτων χειραφέτησης στόν κόσμο ἡγιά τήν κατασκευή ἐνός ὑπαρκτοῦ οἰκουμενισμοῦ πού σχηματίζει τό ἐνωτικό στοιχεῖο μεταξύ μιᾶς παλαιᾶς και μιᾶς νέας ἀντίληψης τοῦ κομμουνισμοῦ.

Γνωρίζουμε ἡδη ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό καθαρό, πάνω στό ζήτημα τό σχετικό μέ τή σοσιαλιστική προοπτική μιᾶς ἐπανασύνθεσης τῶν ἀγώνων τής κοινωνικῆς ἐργασίας ἐνάντια στούς νόμους τής ἀγορᾶς: ἀν πρέπει δηλαδή νά τονισθεῖ ἡ ἀμυνα τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων (και γενικῶς τοπικῶν) ἡ ἡ διερεύνηση ἐνός New Deal σέ παγκόσμια κλίμακα,¹² δηλαδή τή θεσμοθέτηση δημόσιων θεσμῶν όμιμης και ἀντιεξουσιῶν στό ὑπερεθνικό ἐπίπεδο. Κάθε στρατηγική ἀντίστασης στήν ἐκμετάλλευση, στήν ἀνανεφάλεια τής ἐργασίας και τήν καταστροφή τῶν συνθηκῶν ζωῆς δρίσκεται παγιδευμένη —και γιά πολὺ καιρό— σ' αὐτό τό δίλημμα, ἐμφανῶς ἀλυτο. Κι ὥστόσο κάποιες γενικές βεβαιότητες, ὅχι ἀμελητέες παραταῦτα, μπορεῖ νά διατυπωθοῦν.

Οι ἀκραίες μορφές τής ἀνισης ἀνάπτυξης τής οἰκονομίας, και ὁ ἀντίκτυπος πού προξενοῦν στίς συνθῆκες ζωῆς μέσα στό «κέντρο» τής κοσμοοικονομίας συντελοῦν στό νά ἀναδύνονται μορφές γενικευμένης δίαις (πού πάει ἀπό τήν ἀδεβαίστητα τής ζωῆς στήν πόλη μέχρι τούς ἔξολοθρευτικούς ρατσισμούς, περνώντας ἀπό διάφορους τύπους «ἐσωτερικῶν» και «ἔξωτεροκῶν» πολέμων)¹³ χωρίς «σκοπό» ἄν ὅχι χωρίς ἀποτελέσματα.

‘Ο κομμουνισμός πού σχεδιάζεται έδω είναι πάνω απ’ όλα μιά άντι-βία (κι όχι μά μή-βία μέ τήν ίστορική έννοια τού δρου), άκόμη κι άν δέν συλλέγει παρά ένα τμῆμα τῆς σχετικής κληρονομίας, έναντια σ’ έναν δρισμένο «μιλιταρισμό» τῆς έπαναστατικής μαρξιστικής σκέψης, πού έξαρτάται άπό τήν άναπαράσταση τῆς ταξικής πάλης ως «έμφυλου πολέμου» ή «κοινωνικού πολέμου»). Μιά άλληλεγγύη στήν άντισταση στή βία και στήν άνακαλύψη τῶν μορφῶν «εἰρήνευσης» ή «πολιτισμού» τῆς παγκόσμιας κοινωνίας.

Άλλα καμιά άλληλεγγύη δέν είναι νοητή χωρίς μετασχηματισμό τού αισθήματος τού «συνανήκειν» ή τῆς συλλογικής ταυτότητας ώς άποκλειστικής σχέσης (είτε πρόκειται γιά τήν έθνική ταυτότητα, τήν πολιτιστική ή άκόμη τήν ταξική ταυτότητα). Τό «συνανήκειν» πού άνακαλεί ή ίδεα τού κομμουνισμού έμφανίζεται έδω ώς ύπερβαση τῶν συνόρων ή ώς ίκανότητα ζωής στά σύνορα. Κι αύτό κατ’ άρχην σημαίνει ότι τά σύνορα πρέπει νά έκδημοκρατιστοῦν ώς θεσμοί πού μεταφράζουν τό διακριτικό δικαίωμα τῶν κρατῶν πάνω στά άτομα και τίς διμάδες. “Αν θέλετε έδω συναντάμε μιά άποφασιστική στιγμή, έκεινή τῆς «κατάκτησης τῆς δημοκρατίας» τήν δποία τό *Μανιφέστο τού Κομμουνιστικού Κόμματος* θεωροῦσε ώς τήν πολιτική προϋπόθεση σέ κάθε κοινωνική έπανάσταση. Μ’ άλλα λόγια, άς πούμε διά μέσου αύτής τῆς έπαναστατικού ισχυρίσεται τής συγκεκριμένοτού σης τού διεθνισμού, δικομμουνισμός δέν έκδηλώνεται τόσο ώς άποτέλεσμα ή τελικός σκοπός τού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, διλλά κυρίως ώς «άντικειμενική» και «ύποκειμενική» συνθήκη τῶν σοσιαλιστικῶν έναλλαστικῶν άπαντήσεων στήν καπιταλιστική δργάνωση τῆς έργασίας. Τά ζητήματα πού έθεσε δ Μάρξ δέν έξαφανίστηκαν παντελῶς ούτε τά ίδαινικά άπό τά δποία έμπνεόταν, άλλα ή ίστορική προοπτική μέσα στήν δποία τά έθετε έχει πρακτικά άνατραπεῖ.

Γιά νά τελειώσω θά έπισημάνω άκόμη ένα ζήτημα, λίγο πιο θεωρησιαχικό, παρ’ όλο πού συνδέεται μέ έμπειριες πολύ συγκεκριμένες: αύτό πού πιό πάνω δνόμασα άνθρωπολογικές διαφορές.

Η μαρξική έννοια τού καπιταλιστικού «τρόπου παραγωγῆς» είναι, τό γνωρίζουμε, άδιανόητη χωρίς τήν ύπαρξη μιᾶς συμβασιακής μορφής τῆς κοινωνικής σχέσης πού άπονέμει στό άτομο τή φροντίδα νά διαχειρίζεται τήν ίδια τήν παραγωγή του –άκόμη κι άν οι συνθήκες αύτής τῆς τυπικής έλευθερίας τού έργαζομένου, στήν πραγματικότητα, είναι άνισες και δισυμμετρικές. Από πολλές άπόψεις φαίνεται τώρα ότι οι άγωνες τού έργατικού κινήματος δέν είχαν άλλη λειτουργία παρά νά άναστοσήσουν τό συσχετισμό δυνάμεων χωρίς τόν δποίο μιά παρόμοια έλευθερία, άπαραίτητη στόν «φυσιολογικό» καπιταλισμό, τόν καπιταλισμό τού «κέντρου», και πού συνυπάρχει μέ τίς πιο ίνψηλές μορφές παραγωγικότητας και κοινωνικοποίησης, θά είχε πολύ γρήγορα έκμηδενιστεῖ. Κι ώστόσο, άπο έναν άλλο πλάγιο δρόμο, ή «άτομική έλευθερία» τῆς έργατικής δύναμης έχει άρχισει νά φθείρεται, άνατρέποντας ταυτόχρονα τού δρους τού προσβλήματος «κοινωνικοποίησης».

Τό φαινόμενο δφείλεται στό γεγονός ότι ή άτομικότητα άρχιζει νά άποσυνδέεται –μερικές φορές μέ τρόπο πολύ δίαιο – άπό τήν αύτοδιάθεση τού ίδιου τού σώματος, γύρω άπό τήν δποία δργανωνόταν ή έμπειρια τού κλασικού άτόμου (προεκτεινόμενη άπό μιάν δρισμένη ίδεα τῆς συνείδησης, και μιά δρισμένη πολιτική άναπαράσταση τού δικαιώματος τῆς κυριότητας γενικῶς).¹⁴ Γιά τό μετασχηματισμό αύτό δ Νέγκρι

και άλλοι μαζί μ’ αύτόν έχουν έπιμείνει έδω και άρκετό καιρό, άλλα παίρνοντας ύπόψη κυρίως τά φαινόμενα τῆς διανοητικοποίησης τῆς κοινωνικής έργασίας πού φαίνεται ότι ύλοποιούν τή μαρξική διαισθηση (στά *Grundisse* π.χ.) ένός «παράγοντα νόησης» ή «γενικής νόησης» άναδυόμενης ώς ύπερτατο στάδιο τῆς «πραγματικής ύπαγωγῆς» τῆς έργασίας στό κεφάλαιο και άνατροπής τού καπιταλιστικού καταμερισμού τῆς έργασίας, συνήγαγαν συμπεράσματα πού ένισχύουν τή μαρξική έξελικτική έργη μενία γιά τήν έλευση τού κομμουνισμού ώς τέλος τῆς καπιταλιστικής δργάνωσης τῆς έργασίας διαμέσου τῆς «συνειδητοποίησης» τού συλλογικού έργαζομένου.¹⁵

Χωρίς νά θέλω νά άρωθω τά πάντα σ’ αύτή τήν προοπτική, πρέπει νά ύπενθυμίσω ότι ύπάρχει μιά άλλη μορφή μετασχηματισμού τῆς άτομικότητας, πολύ δυσκολότερο νά έρμηνεται μέ δρους κοινωνικής άνασύνθεσης τῆς έργατικής δύναμης. Πρόκειται γι’ αύτό πού δρισμένοι δνομάζουν όχι «βιο-πολιτική» άλλα «βιο-οίκονομία» έννοιώντας μ’ αύτό τή διαδικασία πώλησης και άγορας όχι τῆς έργατικής δύναμης άλλα τῶν δργάνων και τῶν ίδιων τῶν ζωντανῶν δργανισμῶν.¹⁶ Μιά τέτοια πρακτική, περιθωριακή άκομη και έντοπισμένη κυρίως στίς πιό «ύπανάπτυκτες» καπιταλιστικές περιοχές τῆς κοινοοίκονομίας, έπικοινωνεῖ στήν πραγματικότητα μέ τίς πιό σύγχρονες διοτεχνολογίες, χειραγώγησης τῆς άπογονής, τῆς στανταρντοποίησης τῆς άνθρωπινης άναπαραγωγῆς, τῆς «θετικής» εύγονίας. Η τάση αύτῶν τῶν πρακτικῶν είναι νά άφαιρούν τήν άτομικότητα άπό τό καθεστώς τῆς «έλευθερίας» πού άπαιτει δικαίωμασης ή άπό τήν ύποκειμενική συνθήκη, τυποποιημένη άπό τό δίκαιο και έντοχυμένη άπ’ δλες τίς μορφές κοινωνικοποίησης (παιδαγωγικές, πολιτιστικές, πολιτικές) ώστε νά άναδυθεί μιά άντικειμενικότητα τού άνθρωπινου έντος (βλέπε ύπερ-άντικειμενικότητα, συγγενική μέ τίς πρακτικές τῆς δουλείας), πού συνιστά έπίσης έναν τρόπο, έξαιρετικά δίαιο, νά τεθεί ή άνθρωπινη άληρονομία και οι ίδιοτητες τού άνθρωπινου είδους.

Στό πλαίσιο αύτής τῆς δίας ώστόσο, θευτοποιούνται οι θεμελιώδεις «άνθρωποπολιγικές διαφορές», γιά τίς δποίες δ Μάρξ και οι περισσότεροι σύγχρονοι του είχαν πεισθεῖ ότι δ σύγχρονος καπιταλισμός, ή άστική έτοιχη, τίς έδγαλε άπό τούς άρχαιοις τους γιά νά τούς άποδώσει μιά δριστική μορφή. Θέλω νά μιλήσω γιά τίς σεξουαλικές διαφορές, τίς πολιτιστικές διαφορές τίς σχετικές μέ τήν κατανομή τῶν συμπεριφορῶν και τῶν δεξιοτήτων μεταξύ «ψυχής» (ή νοῦ) και «σώματος» (ή διάπλασης), διαφορές μεταξύ φυσιολογικού και παρέκκλισης (ή τερατωδίας). Χάρη στό κοινωνικό καθεστώς τῆς διαφορᾶς τῶν φύλων και τῶν σεξουαλικῶν συμπεριφορῶν (βλ. σεξουαλικές ταυτότητες έγγεγραμμένες στή φυσιολογία ή τήν ψυχολογία) πού δλόκληρο τό πλέγμα τῶν άνθρωποπολιγικῶν διαφορῶν, λίγο λίγο, πήρε γιά μιᾶς μιᾶς πολιτική σημασία ένω παράλληλα ώθούσε τό πολιτικό στά δριά του.¹⁷ Ο κομμουνισμός, πού έδω έρευνάται και πού άνιχνεύεται ήδη στήν πράξη σέ έναν μεγάλο άριθμο πρακτικῶν στίς δποίες δέν έφαρμοζεται τό προσδιοριστικό οπτόποικές άλλα έτεροποικές (πού είχε προταθεῖ άπό τόν Φουκώ)¹⁸ οι ζικά άπομαρξύνεται άπό τίς ύποθεσεις τού Μάρξ. Πρόκειται γιά έναν πολιτισμό τῶν άνθρωποπολιγικῶν διαφορῶν, μιά «κοινωνικοποίηση» τῶν διαφορῶν ή τής συνεισφορᾶς τους στή διάπλαση τού άνθρωπινου γένους ώς συλλογικού πλάσματος, τήν ίδια στιγμή πού διατρέχει τόν κίνδυνο κανονιστικής κατασκευῆς.

Χωρίς νά είσερχομαι έδω στίς λεπτομέρειες, πού άλλωστε

πολλές μᾶς διαφεύγουν, θέλησα νά παρουσιάσω αύτές τίς ύποθέσεις έργασίας γιάδύο λόγους: 'Ο πρώτος διότι φτιάχνουν τό σώμα τής ίδεας μᾶς άναθέρμανσης τού κομμουνισμού εκείθεν τού Μάρξ, διατηρώντας ώστόσο τήν άνθρωπολογική προοπτική μᾶς «ύπερβασης» τής άντιθεσης μεταξύ άτομικότητας και κοινότητας πού έθεσε στό έπικεντρο τού έργου του, παρ' όλο πού συζήτησε δρισμένες μόνον πλευρές, μέσα σέ δεδομένες ίστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

'Ο δεύτερος λόγος είναι διότι σχετίζονται μέ μιά κατάσταση στήν οποία διαδίδονται, και γενικεύονται, φαινόμενα «άκραίας δίαισας» ύπερ-ύποκειμενικής ή ύπερ-άντικειμενικής,¹⁹ ένων ταυτόχρονα τό κοινωνικό καθεστώς τού άνθρωπουν ελλους ώς πολλαπλότητας άτομων, σχέσεων και διαφορών, γίνεται συγκεκριμένο διακύβευμα έξουσίας και άναπταράστασης.

Τά προηγούμενα έξηγον, χωρίς άμφισσολία, τό ότι πολλά διότι τά σύγχρονα «μεταμορφιστικά» ρεύματα, τά διποία μπορούμε νά ύποθέσουμε ότι γενικά έξερευνούν τίς δυνατότητες μᾶς άνανέωσης τού μαρξικού κομμουνισμού άνάγοντάς τον στά δοιά του ή πασχίζουν νά σχηματίσουν τή μορφή ένός άλλου κομμουνισμού «μετά τόν κομμουνισμό», έμφανίζουν τονισμούς ίδιαιτερα έσχατολογικούς. 'Αλλά αύτός ό προσαντολισμός δέν είναι ό μόνος δυνατός: μεταξύ τού θετικιστικού έξελικτισμού και τού έσχατολογικού μεσοιανισμού (άκομη κι άν πρόκειται, δύως τό προτείνει ό Ντεριντά στά Φαντάσματα τού Μάρξ, γιά κάτι τό «μεσοιανικό χωρίς μεσοιανισμό») ή μᾶλλον έξω απ' αύτή τήν άλτερνατίβα ύπαρχει μιά τρίτη δυνατότητα: μᾶς τραγικής σκέψης, μᾶς σκέψης τού τραγικού, μᾶς μακράς παράδοσης πού άναγεται στούς 'Ελληνες και πού προσιδιάζει στήν άνθρωπην δράση απέναντι στή μοίρα. "Ας μοῦ έπιτραπει έδω νά έπισημάνω μόνο μία διαφορά: τό σχόλιο, πού έδω και δώδεκα χρόνια, άφιέρωνε ή Ροσάνα Ροσάντα στήν 'Αντιγόνη τού Σοφοκλή. 'Ελπίζω νά μοῦ δοθεί ή εύκαιρια νά έπανέλθω στό ζήτημα άλλον.

• Οκτ. - Δεκ. 1998

1. Il Manifesto, *Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Édition du Seuil, 1978.

2. Δέν θά ήταν δύσκολο νά παρακολουθήσει κανείς διαμέσου διλόκληρου τού έργου τού Μάρξ τίς μεγάλες διατυπώσεις τής ίδεας ένός άναγκαιού γίγνεσθαι τής έλευθερίας πού έγγραφονται αφ' ένός στήν πολιτική και αφ' έτερου στή φιλοσοφική θεματική: «ή άναπτυξή τού καθενός είναι δρος τής άναπτυξης δύλων» (*Μανιφέστο*). «'Η μορφολογία τής κοινωνικής διαδικασίας ζηταρέξις (...) δρίσκεται έδω ώς προϊόν άνθρωπων πού έλευθερα συνεταιρίστηκαν, κάτω από τόν δικό τους συνειδητό έλεγχο και σύμφωνα μέ τό δικό τους έλευθερο σχέδιο. Αύτό δημος άπαιτει γιά διλόκληρη τήν κοινωνία μία υλική δάση, δηλαδή ένα διλόκληρο σύνολο υλικών δρών ζηταρέξης πού είναι και οί ίδεις τό φυσικό προϊόν μᾶς μακράς και έπανωντης ίστορικής άναπτυξης (*Κεφάλαιο: 1ο ή διλόκληρη ιδέα*)». «'Άλλα ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά μέ τή σειρά της (...) τήν ίδια τήν άρνησή της. Αύτη δέν άποκαθιστά τήν ίδιωτική κυριότητα, άλλα τήν άτομική ίδιοκτησία πού θεμελιώνεται πάνω στής ίδιες τίς κατακτήσεις τής καπιταλιστικής έποχης: πάνω στή συνεργασία και τήν άπο κοινού ίδιοκτησία τής γῆς και τών μέσων παραγωγής πού παράγονται από τήν καθαυτό έργασία...» (*Κεφ. 1ο, διλόκληρη ιδέα*). Έδω τονίζονται συνεχώς δυό ίδεες: ή ταυτότητα άναμεσα στής διαδικασίες ίδιωτικοποίησης και κοινωνικοποίησης: ή άντιστροφή «τού καταμερισμού» τής χειρωνακτικής και τής διανοητικής έργασίας σέ ένότητα αυτών τών δύο παραγωγών λειτουργιῶν τού άνθρωπουν γένους.

3. Bl. Alain Badiou et Francois Balmès, *De l'idéologie*, F. Maspero, Παρίσι 1976.

4. E. Balibar, "L'Europe après le Communisme", στό *Les Frontières de la démocratie*, έκδ. Decouverte, 1992.

5. Γιά τή φτώχεια στόν φραγκοσκανισμό ώς πολιτικά θέμα δι. Janet Coleman, "Poperty and Poverty", στό J. H. Burus, *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge University Press, 1988.

6. Jean Luc Nancu, *Là communauté* Lesoeuvres, Παρίσι 1986.

7. Τής διπόλιας δι μεγάλος θεωρητικός είναι δι Γουστάντιε (Winstanley): δι. τά έργα τού Christopher Hill, π.χ. τό *The Worl turned Upside Down Radical ideas during the English Revolution*, Penguin Books, 1975.

8. Bl. Τό διδιλίο τού Miguel Abensour, *La démocratie contre l'Etat. Marx et le moment machavelien*, PUF, "Les éssais du Collèges International de Philosophie", 1997.

9. Γιά τόν δομαντισμό γενικά και γιά τή θέση πού κατέχει σ' αυτόν δ σύγχρονος κομμουνισμός, δι. τό διδιλίο τού M. Löwy και R. Sayre, *Révolte et mélancolie. Le romantisme à contre courant de la modernité*, Payot, Παρίσι 1992.

10. Τό πρόδρολημα τού «δινόματος» δέν πρόκειται ποτέ νά έπιλυθεί διοιστικά: Είναι ένας διότο τούς λόγους τής ίδεολογικής δισμοβάτοτητάς τού λόγου τού Μάρξ μέ τό λόγο τού Στίλνερ, πού άπο διρισμένες άποψεις προσοντίζεται τόν Νίτσε.

11. Δέν είναι τυχαίο δι, στό προαναφερθέν έργο, τά *Φαντάσματα τού Μάρξ*, πού στό σημείο αύτό πρόπετε νά χαιρετίσουμε τήν έγκυροτήτά του, δι Τερεντίντα έπικεντρώνει τή συζήτηση στήν «έπιβωση» ή τήν «έπιστροφή» τού Μάρξ γύρω από τό θέμα μᾶς «νέας διεθνούς».

12. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση τής Suzanne de Brunoff. Bl. *L'heure du marché. Critique du libralisme*, PUF, 1986. Η άντιθετη άποψη άναπτυχθεί εύροτατα από τόν I. Βαλλερστάν. Bl. ίδιως τά δοκίμια τού πού συγκεντρώθηκαν στό *Impernser la science sociale. Pour sortir du XIX siècle*, PUF, 1991, και στό *After liberalism*, The New Press, N. 'Υρκη 1995.

13. Bl. αύτό πού δ Han - Magnus Enzensberger διόμασε «μοριακό πόλεμο» στό *La Grande migration, suivi de Vues sur la guerre civiles*, Gallimard, 1995.

14. Γιά τήν πολιτική κατηγορίας τής «κυριότητας» από τόν Χόμπς μέχρι σύγχρονο καπιταλισμό, δι. τίς έργασίες τού G. B. MacPherson, ίδιως τό *Democratic Theory. Essays in Retrieval*, Clarendon Press, 'Οξφόρδη 1972.

15. Bl. Michael Hardt και Antonio Negri, *Labor of Dionysus. A critique of the State Form*, Univeristy of Minnesota 1994.

16. Δέν είναι αύτή ή περίπτωση τής τεχνιτής γονιμοποίησης τής διομάζομενης δανειζόμενης μήτρα γνωσιών.

17. Πρόκειται γιά τή πρόσδιαση σ' αύτό πού δ Roberto Esposito δινόμαζε τό «impolitique» ή ή άναδυση στό κέντρο τού πολιτικού τών ίδιων τών δούλων του πού τό θέτει σέ άμφισθητηση. Bl. *Nove pensier, sulla politica*, II Mulino, Μπολώνια 1993.

18. M. Foucault, "Des espaces autres", στό *Dits et Ecrits*, τομ. IV, Gallimard 1994, σσ. 752-62.

19. Γι' αύτή τή διάκριση διοιλογίας διέπει Wellek, Université d'Irvine, 1996, *Extreme Violence and the Problem of civility*, ύπό έκδοση, Columbia Univ. Press.

